

Michał Nowicki
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Studiów Edukacyjnych
ORCID: 0000-0001-6147-9295

BHW 47/2022
ISSN 1233-2224
DOI: 10.14746/bhw.2022.47.4

Szkolne przygotowanie uczniów staropolskich kolegiów jezuickich do służby politycznej

Abstract. The primary purpose of this article is to show the opportunities offered by old-Polish Jesuit education in preparing young people for political service, from the historical and pedagogical perspective. Due to the scarcity of fundamental studies on everyday school practice in Jesuit colleges of the First Polish Republic, the text will analyze selected source texts, possibly from various periods and school centers. Of course, the framework of the article does not allow for thorough comparative studies on such an extensive issue that deserves a monographic study. To avoid generalities, the paper will focus on showing specific content standards in the Jesuits school circle. The source material on everyday school life in the old-Polish period is abundant and still unsatisfactorily used, to mention school notebooks and lecture scripts, school panegyric literature, and programs of theater plays (these enjoy the greatest interest).

Keywords: old-Polish education, 16th–18th century education, history of education, Jesuit education, modern history

Zasadniczym celem niniejszego artykułu jest ukazanie możliwości, jakie dawało staropolskie szkolnictwo jezuickie w zakresie przygotowania młodzieży do służby politycznej z perspektywy historyczno-pedagogicznej. Ze względu na niedostatek studiów podstawowych, dotyczących codziennej praktyki szkolnej w kolegiach jezuickich I Rzeczypospolitej, w tekście zostaną poddane analizie wybrane teksty źródłowe, w miarę możliwości z różnych okresów i ośrodków szkolnych. Oczywiście ramy artykułu nie pozwalają na przeprowadzenie gruntownych studiów porównawczych w zakresie tak obszernego zagadnienia, które zasługuje na opracowanie monograficzne. By uniknąć przywoływania ogólników, postanowiono skoncentrować się na ukazaniu konkretnych treści, które były w powszechnym obiegu szkolnym jezuickiego kręgu. Materiał źródło-

wy dotyczący codzienności szkolnej okresu staropolskiego jest bardzo obfity i wciąż niedostatecznie wykorzystywany, by wspomnieć o zeszytach szkolnych i skryptach wykładów, szkolnej literaturze panegirycznej i programach sztuk teatralnych (te cieszą się największym zainteresowaniem). Dopiero dokładna analiza źródeł tworzonych w poszczególnych ośrodkach szkolnych może ukazać bogactwo humanistycznego programu szkolnego, który czasem jest deprecjonowany i sprowadzany do naśladowania stylu Marka Tuliusza Cyncerona.

Juan Alfonso de Polanco już w 1547 r. w liście do Diego Layneza podkreślał, że studia humanistyczne są pożądanym z wielu względów kierunkiem edukacji: przede wszystkim oczywiście pomagają w zrozumieniu Pisma św., ale także stanowią tradycyjne wprowadzenie do studiów filozoficznych i dają podwaliny pod inne przedmioty, pozwalają też precyzyjniej formułować swoje myśli i wreszcie ułatwiają komunikację oraz poznawanie nowych języków¹. Łatwo zauważyć, że większość z tych aspektów doskonale wpisywała się w potrzeby edukacyjne szlachty polskiej, pragnącej przygotować swoich synów do działalności publicznej, głównie politycznej.

Ale o sukcesie edukacji jezuickiej w Polsce zdecydowało wiele czynników, nie tylko profil nauczania, ten bowiem był już wówczas realizowany w niektórych szkołach Rzeczypospolitej, np. w poznańskiej Akademii Lubrańskiego czy kilku szkołach innowierczych (aczkolwiek sieć szkolnictwa humanistycznego w perspektywie kraju była faktycznie bardzo uboga). Szkoły jezuitów w drugiej połowie XVI w. bardzo pręźnie się rozwijały, miały charakter międzynarodowy, zaczęła więc się rodzić swoista moda na jezuicką edukację, mającą wymiar uniwersalistyczny, a w dodatku oferującą nauczanie *gratis*. Nie bez znaczenia pozostawał też fakt doskonałego przygotowania nauczycieli jezuickich do pracy pedagogicznej².

Edukacja humanistyczna nie była głównym celem funkcjonowania szkolnictwa Towarzystwa Jezusowego, ale mimo tego faktu poświęcano jej wiele uwagi, gdyż to właśnie dzięki niej udawało się przyciągnąć do szkół olbrzymią wręcz ilość uczniów (w początkach XVII wieku największe wówczas kolegium poznańskie kształciło nawet ponad tysiąc uczniów, a w początkach kolejnego stulecia – powyżej półtora tysiąca). To z kolei pozwalało na prowadzenie działalności wychowawczej na rozmaitych polach i oddziaływanie nie tylko na uczniów, ale i całe rodziny, a nawet szeroką społeczność lokalną. Specyfika wykrystalizowanego w XVI wieku ustroju Rzeczypospolitej rodziła popyt na humanistyczną edukację średnią, która pozwoliłaby następnym pokoleniom aktyw-

¹ J.W. O'Malley, *Pierwsi jezuici*, tłum. P. Samerek et al., Kraków 1999, s. 318.

² Zob. np. A. Królikowska, *Jezuickie seminaria nauczycielskie – pierwsze instytucjonalne formy kształcenia nauczycieli w Polsce*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2016, nr 3–4, s. 27–39; A. Królikowska, *Kształcenie nauczycieli dla jezuickich szkół średnich w Polsce od XVI do XVIII wieku*, Kraków 2019; L. Piechnik, *Nowe elementy wniesione przez jezuitów do szkolnictwa polskiego w XVI wieku*, „Collectanea Theologica” 1976, t. 46, nr 1, s. 67–77, przedruk w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce*, red. J. Paszenda, Kraków 1994, s. 28 i n. L. Grzebień, *Pedagogika ignacjańska na tle innych pedagogik zakonnych*, w: *Pedagogika ignacjańska: historia, teoria, praktyka*, red. A. Królikowska, Kraków 2010, s. 113 i n.

nie partycypować w życiu publicznym i realizować powinności obywatelskie. Przyjęcie w szkołach jezuickich ideału wychowawczego – oratora o stylu wzorowanym na Cyce-ronie – doprowadziło do poważnego przewartościowania w zakresie kultury literackiej, zwłaszcza użytkowej. Umiejętności szkolne w coraz większym stopniu były wykorzystywane w życiu codziennym, absolwenci ówczesnych szkół – politycy – mieli często przy sobie zbiory erudycyjne sporządzone w latach szkolnych³. Stosowanie zaś w twórczości wyuczonego, klasycznego kodu kulturowego wymagało od odbiorcy odpowiedniego wykształcenia, przygotowania. Szkolnictwo średnie w ten sposób zapewniło sobie trwałą byt. Sytuacja ugruntowała się jeszcze bardziej w XVII w. dzięki dominacji nauczycieli polskiego pochodzenia, mających świetne zrozumienie dla szlacheckich potrzeb edukacyjnych. O ile bowiem jezuici starali się w pierwszych dziesięcioleciach zadość czynić postulatam fundatorów poszczególnych kolegiów⁴, to ze względu na brak odpowiedniego rozeznania w warunkach lokalnych nie mogli sprostać wszystkim oczekiwaniom. Zmiana uchwytna jest głównie w skryptach wykładów i zeszytach szkolnych, w których w coraz większym stopniu pojawiają się historie poszczególnych rodów magnackich, ich herby wraz z opisami czy rozmaite informacje dotyczące funkcjonowania państwa polskiego⁵.

Ale dla polskiej szlachty równie ważne jak przygotowanie merytoryczne było też i kształcenie formalne w zakresie języka politycznego, a ten w omawianym okresie, przynajmniej do poł. XVIII w., był mieszanką języka łacińskiego i polskiego⁶. Dopiero później, wskutek celowej polityki króla Stanisława Augusta Poniatowskiego – polegającej na promocji „czystego” języka polskiego – zaczęła następować zmiana. Podstawą w szkołach jezuickich było nauczanie języka łacińskiego zgodnie z treścią poszczególnych zapisów w tzw. Ustawie szkolnej czy kolejnych podręcznikach metodycznych⁷. W tym języku prowadzone były zajęcia szkolne, tylko nim mogli uczniowie posługiwać się w prywatnych rozmowach między sobą – co dokładnie opisywał Jędrzej Kitowicz w XVIII w.⁸ Ale należy pamiętać, że w szkołach jezuickich dbano także o nauczanie języka ojczystego – i bynajmniej nie spychano tego na margines edukacji. Prace pisemne, odpowiedzi

³ Por. M. Hlebionek i J. Jankowska, *Munimenta w szkatule żółwiowej. Archiwalia w świecie rzeczy Krzysztofa Grzymułtowskiego*, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory” 2017, nr 8 (10), s. 27, 33.

⁴ L. Piechnik, *Działalność jezuitów polskich na polu szkolnictwa (1565–1773)*, w: *Jezuici a kultura polska*, red. L. Grzebień i S. Obirek, Kraków 1993, s. 246 i n.

⁵ Zob. M. Nowicki, *Retoryka i historia w służbie wychowania w Polsce na podstawie analizy skryptu wykładów retoryki w Kolegium Jezuitów w Poznaniu z 1679 roku*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2013, t. 29, s. 15–27, gdzie podano przykłady z materiału źródłowego; por. S. Baczewski, *Szlachectwo. Studium z dziejów idei w piśmiennictwie polskim. Druga połowa XVI wieku – XVII wiek*, Lublin 2009, s. 210–212.

⁶ J. Axer, *Kultura polska z punktu widzenia mechanizmów recepcji tradycji antycznej. Prolegomena do syntezy*, w: *Humanistyczne modele kultury nowożytnej wobec dziedzictwa starożytnego*, red. M. Prejs, Warszawa 2010, s. 48 i nn.

⁷ *Ratio atque institutio studiorum SJ czyli Ustawa szkolna Towarzystwa Jezusowego (1599)*, red. K. Bartnicka, Warszawa 2000, passim; por. S. Sczaniecki, *Podręcznik pedagogiki Stefana Sczanieckiego SJ z 1715 roku „Professio circa puerorum in virtute, sapientia et polittie institutionem”*, tłum. J. Kochanowicz, Kraków 2001.

⁸ J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, Warszawa 1985, s. 67 i n.

na lekcji i współzawodnictwo ćwiczące umiejętność wypowiadania się na zadane tematy były powszechnie wykorzystywane w szkolnictwie jezuickim. Problematyka wypracowań, przygotowywanych w obu językach, zawsze dotyczyła spraw ważnych, najczęściej publicznych i związanych z relacjami z innymi ludźmi, zawsze z uwzględnieniem rangi społecznej. Były to dłuższy list czy krótki adres okolicznościowy, czasem epigramaty czy inne drobne formy literackie (w tym stopniowo zyskujące popularność emblematy⁹ – których używania uczono podczas lekcji¹⁰), niekiedy zaś obszerna mowa.

Kształcenie w zakresie gramatyki, poetyki i retoryki jest sprawą oczywistą w kontekście staropolskiej edukacji i z reguły powszechnie znane są treści, które były przedmiotem edukacji. Ale trzeba zauważyć, że przedmioty te obejmowały swoim zakresem także dyscypliny pomocnicze, w tym miejscu przywołać należy chociażby logikę czy dialektykę, wyprowadzaną zwykle od Arystotelesa (księgi *Analitik* – podczas kursu średniego wybrane kwestie, podczas studium filozofii dokładnie). Wiedza z tego zakresu była wykorzystywana w szkolnej praktyce podczas dysput, które organizowano regularnie od najniższych szkół¹¹. Kształciły one w intensywny sposób umiejętność rozumowania, szybkość reakcji w dyskutowaniu, odnajdywanie argumentów, wykorzystywanie autorytetów, kontekstów literackich i naukowych (zdobywanie erudycji to kolejny element ówczesnej praktyki edukacyjnej) czy wreszcie doskonalily umiejętności językowe. Trudno nie dostrzec ich znaczenia dla zdobycia ważnych dla praktyki publicznej kompetencji i umiejętności.

Olbrzymią popularność w społeczeństwie i duże znaczenie wychowawcze zdobył jezuicki teatr szkolny, zjawisko raczej powszechne w ówczesnym szkolnictwie polskim, ale u jezuitów tak chwilami rozwinięte, że przełożeni musieli rozporządzeniami ograniczać praktyki, by zbytnio nie odciągały uczniów od zasadniczej nauki. Jezuiti mieli „dobrą rękę” do pisania dramatów szkolnych, które przyciągały licznych widzów z zewnątrz. Wśród nich zasłużoną sławą cieszył się zwłaszcza Jan Bielski, którego sztuki wystawiano w wielu miejscach. W jego dramatach szczególnie silnie wybrzmiewała nuta wartości obywatelskich i wierności dla spraw najwyższej rangi, dla których bohaterowie nie wahali się poświęcić własnego życia¹². Wcielanie się przez uczniów w takie postaci (czy równie ważne utożsamianie się z nimi) musiało silnie wpływać na ich emocjonalność i postawy,

⁹ R. Grześkowiak, „Po różnych królestwach i prowincjach Dusza nabożna szukała kochanka swego”. *Stratyfikacja staropolskiej recepcji jezuickich druków emblematycznych na przykładzie Pia desideria Hermana Hugona*, w: *Formowanie kultury katolickiej w dobie potrydenckiej: powszechność i narodowość katolicyzmu polskiego*, red. J. Dąbkowska-Kujko, Warszawa 2016, Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą, t. 6, s. 250.

¹⁰ Przykładowo: *Capitolium Copiose loquentis sapiae Avitis Poloniae Nobilitatum Stemmatibus Ceris fumosisque Maiorum illustre imaginibus Oratorum Calamo Ingenioque adumbratum ac Konarsciano in Academia Arhitectante Eloquentiae manu erectum ac reseratum Anno [...]*, 1679, rkps 588 I, Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu, f. 11v („SYMBOLA DE ACCIPITRE”).

¹¹ Zob. np. S. Szaniecki, *Podręcznik pedagogiki*, op. cit., s. 137.

¹² Zob. ostatnio: M. Mieszek, *Twórczość dramatopisarska Jana Bielskiego SJ (1714–1768)*, Łódź 2020, *Analecta Literackie i Językowe*, t. 12, s. 167 i nn.

przynajmniej w okresie szkolnym. Jezuicki teatr szkolny miał zresztą wyraźnie polityczny charakter, bezsprzecznie więc wspierał przygotowanie uczniów do politycznej kariery¹³.

W opublikowanej drukiem tragedii Jana Bielskiego pt. *Apolloniusz. Chrystusow Rycerz* zamieszczona została interesująca dedykacja dla wojewodzica kaliskiego, Teodora z Iwanowic Koźmińskiego, w której zgodnie z panegirycznym zwyczajem podkreślono liczne cnoty rodu, przeniesione na adresata, a warunkujące zdaniem autora miłość ku ojczyźnie i królewskiemu majestatowi oraz dzielność w prowadzeniu publicznych interesów. To jednak, co wymaga szczególnego podkreślenia, to wskazanie w dedykacji, że opisany charakter adresata powinien dodawać utworowi powabu i ozdoby. Podkreślenie przez autora tych właśnie aspektów wyraźnie sugeruje polityczny charakter dzieła. W samej natomiast treści dramatu zauważalne są liczne elementy, które mogły służyć przygotowaniu do służby publicznej. Chociaż ogólna kanwa utworu ma charakter religijno-martyrologiczny, to jednak w szczegółach zobrazowano tutaj ustrój państwa rzymskiego (do którego w praktyce szkolnej chętnie się odwoływano ze względu na mnogość przykładów literackich i zauważalne zbieżności ustrojowe), wraz z poszczególnymi urzędami, geografię tego państwa ze wskazaniem konkretnych obszarów – większych, jak np. Afryka, czy wybranych krain, jak np. Egipt. Znalazło się tutaj także miejsce dla wartości rodzinnych, jak zebranie cnót, których oczekiwano od syna – patrycjusza, przyszłego polityka: „nieodrodne od jabłoni jabłko”, skromność w mowie, męstwo w trudnych sytuacjach życiowych, roztropność służąca radą innym, stateczność, wstyd, człowieczeństwo („ludzkość”), powaga, przezorność, bystrość umysłu („dowcip”)¹⁴. W materiałach źródłowych można zaobserwować, że zwłaszcza w XVIII stuleciu jezuici w pracy szkolnej starali się wpływać na patriotyczne postawy uczniów, tak budować narrację szkolną, by możliwe było dostrzeżenie licznych wad ustroju Rzeczypospolitej i postaw społecznych. Patrząc z takiej perspektywy na tragedię Bielskiego, warto dodać, że autor poważnymi błędami ojca bohatera uzasadniał prawo i powinność Apolloniusza do wystąpienia przeciwko niemu, przeciwko zastanemu porządkowi i wyrażał nadzieję na społeczną przemianę – tak jak to miało miejsce w przypadku ojca bohatera utworu – w sytuacji granicznej, gdy jego syn umiera ścięty przez kata, dostrzega swoje błędy i przechodzi przemianę, „by odrodzić w sobie syna”¹⁵.

Warto zauważyć, że w dramatach jezuickich wybrzmiewały często trudne i delikatne społecznie tematy. Jednym z bardziej „spektakularnych” przykładów jest tragedia *Antithe-*

¹³ Por. J. Axer, *Polski teatr jezuicki jako teatr polityczny*, w: *Jezuici a kultura polska*, red. L. Grzebień i S. Obirek, Kraków 1993, s. 13; niedawno też na ten temat pisał: J. Okoń, *Wychowanie do społeczeństwa w teatrach szkolnych jezuitów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, Kraków 2018, Biblioteka Tradycji 157, tam też dalsza literatura.

¹⁴ J. Bielski, *Apolloniusz Chrystusow Rycerz Tragedya Przeswietnym Jasnie Wielmoznego JM. Pana Teodora Hrabi z Iwanowic Kozmińskiego Woiewodzica Kaliskiego na Swarzędzu, Dubinie, Jutrosinie etc. Pana Imieniem Zaszczycona od Prześwietney Krasomowskiej Młodzi Na Publiczney Sali Szkół Poznańskich Societatis JESU Na widok dana [...]*, Poznań 1755, f. Av.

¹⁵ Ibidem, f. F4.

mius z 1618 r., w której zestawiono dwie skrajne postawy zarządców dóbr ziemskich względem chłopów: Polikratesa – dobrego i Antitemiusza – ciemżyciela, bezwzględnie podnoszącego podatki poddanym, zagrażając bezpośrednio ich egzystencji, „mającego kamień zamiast serca”¹⁶. Jednak w literaturze można znaleźć zastrzeżenia, że tak wyraźny głos nie powinien być utożsamiany z oficjalną linią polityki Towarzystwa Jezusowego, a raczej lokalnym głosem w sprawie, która dla autorów była ważna¹⁷. Ale głosem bynajmniej nie odosobnionym.

Na uwagę zasługuje z pewnością korespondujący nieco formą ze sceną jezuicką – tzw. sejmik szkolny, który dawał uczniom możliwość próbowania swoich sił w zakresie publicznych obowiązków. Był on też ważnym elementem szkolnego systemu wychowawczego – dzięki odpowiednio stawianym problemom pozwalała uczniom dostrzegać istotne dla życia społecznego zagadnienia i rozmaite trudności z tym związane. Za przykład niech posłużą dwa sejmiki, zachowane w zbiorze Walentego Pęskiego – pierwszy z kolegium w Lublinie z 1670 r.¹⁸, drugi zaś z kolegium kaliskiego z roku 1674¹⁹. Obrazują one w dość żywy sposób przebieg obrad poselskich, wykorzystując przy okazji licznie klasyczne konteksty literackie: w pierwszym przykładzie pojawiają się: Kochanowski, Salustiusz, Lukan, Pliniusz, Kromer, Plutarch, Seneka, Sarbiewski, Tacyt, Petrarca, Ksenofont, w drugim natomiast m.in. Eurypides, Seneka, Plutarch, Tacyt, Kromer. Uczniowie wcielali się w postaci pełniące konkretne funkcje państwowe: posłów, marszałka, deputatów, senatorów, prowadząc między sobą dialogi, czasem spory. Przywoływane są nawet formuły przysięg. W odniesieniu do treści uwagę przykuwa przykład kaliski, w którym wyraźnie widać echa rzeczywistych praktyk poselskich, związanych z coraz wyraźniej formułowanymi zasadami tzw. wolności szlacheckiej. Bohaterowie zatem wypowiadają takie kwestie, jak np. „Czego sobie szlachta wydrzeć nigdy nie damy” czy „tego puklerza, którym wszystkie prawa y przywileie wolności naszej pokrywamy puko nam życia stanie bronic będziemy” (f. 232v).

Na scenach jezuickich szczególnie chętnie eksponowano efekty pracy szkolnej młodych konwiktów jezuickich kolegiów szlacheckich w II poł. XVIII w. Dzięki pracom Kazimierza Puchowskiego rozpoznane są liczne przykłady takich praktyk. Wychowankom konwiktów – synom magnackim – zapewniano znacznie lepsze przygotowanie do działalności publicznej niż pozostałym uczniom. Mieli oni zapewnioną specjalną opiekę nauczycieli, dodatkowe lekcje z przedmiotów, które w szkołach jezuickich były

¹⁶ *Antitemiusz: Jezuicki dramat szkolny*, red. L. Winniczuk i J. Dürr-Durski, tłum. L. Joachimowicz, Warszawa 1957, s. 170.

¹⁷ J. Lewański, *Studia nad dramatem polskiego Odrodzenia*, Wrocław 1956, s. 235.

¹⁸ *Discursus Institutus (!) ab auditoribus Rhetoricae in Collegio Lubline. 1670, de fonte atque effectu praesentium dissidentiarum de Consiliorum publicorum corruptela comitiorum armatorum eventu arbitrans*, w: W. Pęski, *Palatium Reginae Libertatis Rempublicam Oratoriam Continens*, b.d., Biblioteka Kórnicka BK 00528, K5.

¹⁹ *Discursus De Electione Polonorum Regum arbitrans Calissij in Scholastica Declamatione ab Auditoribus Rhetoricae*, w: W. Pęski, *Palatium Reginae Libertatis*, op. cit.

pomijane bądź ograniczane, a ich wartość była nie do przecenienia. Mowa mianowicie o zwiększonej liczbie zajęć z historii i geografii, o lekcjach języka francuskiego i niemieckiego, o filozofii (zwłaszcza tej najnowszej) i rozmowach na bieżące tematy polityczne, bazujących na analizie aktualnej prasy, czy takich umiejętnościach, jak wołyżerka, szermierka, muzyka i taniec, rysunki, architektura cywilna i wojskowa²⁰. Wymienione zajęcia miały charakter dodatkowy, uzupełniały program szkoły jezuickiej, do której konwiktorzy uczęszczali wraz z pozostałymi dziećmi.

Ważną rolę do odegrania w wychowaniu przyszłych polityków miał także udział w uroczystościach publicznych, podczas których najczęściej wygłaszane były oracje, a czasem odczytywane utwory literackie o charakterze panegirycznym. Dzięki zachowanej kronice Kolegium Jezuitów w Poznaniu można przywołać kilka przykładów tej częstej praktyki. 10 czerwca 1576 r. społeczność tego kolegium uczestniczyła w uroczystościach ingresu nowego wojewody Stanisława Górki do miasta. Podczas ceremonii młodzież szkolna osobiście wręczyła wojewodzie napisany przez siebie list gratulacyjny, który został chętnie przyjęty (i nawet nagrodzony złotymi monetami dla autorów). Oprócz tego należytego powitania tego dygnitarza dokonali profesorowie Kolegium. Niedługo później rektor szkoły oraz studenci witali biskupa Łukasza Kościeleckiego, wygłaszając mowy oraz odczytując przygotowane na tę okazję wiersze²¹. W taki właśnie sposób studenci mogli w praktyce ćwiczyć swoje umiejętności, zwłaszcza pamięć, a także mieli okazję zaprezentować się prominentnym politykom, zawsze obecnym podczas takich okoliczności²². Znaną są przecież przykłady protekcji wielkich polityków w stosunku do młodych, dobrze zapowiadających się uczniów²³.

Dosyć istotnym elementem kształcenia przyszłych polityków w zakresie kultury użytkowej było tworzenie panegiryków w rozmaitych odmianach, na różne okoliczności, włączając w to także epitafia i epitalamia. Chociaż forma ta jest czasem krytykowana w literaturze historyczno-pedagogicznej ze względu na wynaturzenie stylu i zbytne schlebianie mecenasom, połączone z manipulowaniem faktami historycznymi²⁴, to jednak dostrzec można rozmaite korzyści płynące dla wychowania młodzieży z takiej formy literackiej²⁵.

²⁰ K. Puchowski, *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Studium z dziejów edukacji elit*, Gdańsk 2007, s. 245 i nn.

²¹ *Kronika Jezuitów poznańskich (młodsza)*, t. 1, red. L. Grzebień, J. Wiesiołowski, Poznań 2004, s. 38–40.

²² Więcej przykładów w: M. Nowicki, *Edukacyjne walory publicznych występów poznańskiej młodzieży szkolnej w XVI–XVIII wieku*, „Studia Edukacyjne” 2011, t. 15, s. 183–195.

²³ A.W. Jabłonowski, *Krzysztofa Grzymułtowskiego wojewody poznańskiego Listy i mowy*, Warszawa 1876, s. VI i n.

²⁴ Niedawno interesująco na ten temat pisała J. Choińska-Mika, *Wartości republikańskie w praktyce. Partycypacja obywatelska w czasach kryzysu (1648–1668)*, w: *Wartości polityczne Rzeczypospolitej Obojga Narodów: struktury aksjologiczne i granice cywilizacyjne*, red. A. Grześkowiak-Krwawicz i J. Axer, Warszawa 2017, *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą. Hermeneutyka Wartości*, t. 3, s. 158.

²⁵ R. Krzywy, *Panegiryczne obrachunki. Nowe prace o barokowym piśmiennictwie pochwalnym*, „Barok” 2003, t. 10, nr 2, s. 224; por. też analizę krytyki tego typu literatury: ibidem, *passim*.

Na początek warto zauważyć sam zwyczaj, który funkcjonował w społeczeństwie, i oczywistą potrzebę przygotowania do funkcjonowania w obrębie kultury²⁶. Podkreślić trzeba element oratorski – panegiryki zwykle były wygłaszane publicznie, przygotowywanie ich przez nauczycieli było przykładem dla uczniów, a nierzadko były one pod opieką nauczycieli tworzone i przez uczniów – co stanowiło doskonale ćwiczenie w zakresie twórczości literackiej, ale i praktyki oratorskiej. Wymagało także gruntownego przygotowania merytorycznego. Teksty te bowiem, chociaż wypełnione w dużym stopniu tzw. pustosłowiem, zawsze zawierały dość szczegółowe informacje genealogiczne i często heraldyczne. Nie bez znaczenia dla spraw wychowawczych była warstwa parenetyczna tekstu – kanon wartości moralnych, które przypisywano adresatowi utworu, a będące oczywistym wzorem do naśladowania. Za przykład może posłużyć tekst dedykowany biskupowi płockiemu Janowi Gembickiemu przez społeczność Kolegium Jezuitów w Sandomierzu w 1657 r. z okazji śmierci biskupa krakowskiego Piotra Gembickiego. Już w pierwszych zdaniach podkreślono pobożność i obyczajność (*indulgentissimum pietas, morem gerere*) zmarłego, a także jego dostojność i zasługi²⁷. Na uwagę zasługuje przywołany zestaw cnót, które zapewne według autora były szczególnie ważne, przynajmniej zważywszy na pełnione przez zmarłego funkcje: „Illa Viri Virtus animo! Illa humanitas, ultra Principem demissa, summa sed citra supercilium auctoritas, facilitas in congressibus, agendi comitas, largiendi alacritas, nec minor in magna potestate modus”²⁸. Ale to, co podkreślono najbardziej, i co rozumiałe, biorąc pod uwagę szkolną perspektywę, to humanistyczne wykształcenie adresata i nawet jego wykorzystywanie w praktyce („sua a Muis praeconia acciperet, mox et daret”, „Civilis eloquentiae togatus Nestor”²⁹). Całość dedykacji podpisana została imieniem kolegium, co wskazuje na transfer wartości na całą szkolną społeczność. Przywołany przykład odzwierciedla powszechną praktykę szkolną, charakterystyczną dla całego okresu staropolskiego. Uwidacznia się w tym także pozostawanie pod wpływami greckich ideałów cnoty i obywatela, przy wykorzystaniu rzymskich wzorców literackich³⁰.

Czasem w panegirykach dostrzec można konkretne przykłady wiedzy rzeczowej. Warto przywołać kilka wybranych przykładów obrazujących ich zawartość merytoryczną. Znajomość historii i idącej z nią w parze erudycji była koniecznością w ówczesnym świecie i doskonale jest to widoczne w literaturze użytkowej. Czasem w jednym niepozornym

²⁶ K. Dmitruk, *Problemy publiczności literackiej w dawnej Polsce*, w: *Publiczność literacka i teatralna w dawnej Polsce*, red. H. Dziechcińska, Warszawa–Łódź 1985, s. 9 i n.

²⁷ *Occasvs senatorii sideris, e luctuoso ab humanis decessu [...] Petri Gembicki, episcopi Cracovien. dvicis Severiae, orbi Polono, Regni ordinibus, orbatae dioecesi, sacro cathedralis collegij senatui, dolentissimae familiae [...], parentali obsequio Collegij Sandomirię. Soc. Iesv replicatvs.*, Cracoviae 1657, f. A2.

²⁸ *Ibidem*, f. A2v.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Por. D. Pietrzyk-Reeves, *Państwo jako rzecz wspólna (res publica) w renesansowej myśli politycznej*, w: *Wartości polityczne Rzeczypospolitej Obojga Narodów: struktury aksjologiczne i granice cywilizacyjne*, red. A. Grześkowiak-Krwawicz i J. Axer, Warszawa 2017, Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą. Hermeneutyka Wartości, t. 3, s. 34.

zdaniu można znaleźć kilka luźnych odniesień do historii, dawnych autorów czy utworów. Stanowiło to swoistą grę z wykształceniem odbiorcy utworu – ale wszystko w obrębie pewnego kanonu³¹. Bez odpowiedniego przygotowania szkolnego nie było możliwości, by poprawnie odczytać kod kulturowy zawarty w utworze³². W cytowanym wyżej panegiryku pojawia się interesująca sentencja: „Et vero mirus repentinae Metamorphoseos patratior PETRUS, Ex ridentibus et iridentibus castra Dei Democritus”³³, czy nieco dalej odwołania do dzieł Tacyty i słowa przypisywane Aleksandrowi Macedońskiemu³⁴. W utworze napisanym przez uczniów szkoły retoryki kolegium lublińskiego, a dedykowanym Krzysztofowi Charłęskiemu w 1597 r., już w pierwszych wersach można zauważyć olbrzymie nagromadzenie kontekstów literackich, będących wyrazem ich szkolnej erudycji: „[...] aut Calidone tuam spectare volente | Moenibus ex altis Acheloo vrgente palestram | Alcide? tanti tibi Deianira laboris. | Aut dum praestanti Lauinia debita Turno, | Audaci Aeneae materno munere caedit?”³⁵. Bardzo często w literaturze tego rodzaju wykorzystywano rozmaite symbole z literatury antycznej, zwłaszcza z przeszłości mitycznej, mieszane w dowolny sposób z zagadnieniami aktualnymi, włączając w to heraldykę, genealogię czy geografii i kwestie ustrojowe. Przykładu niech dostarczy epitafium powstałe w kręgu kolegium sandomierskiego w 1651 r., gdzie zapisano: „Poydzie tam Oycyzsta | Bspiecznym lotem ŁÓDŹ, kędy pienista | Syrtys y Scylla zgub tysiące ściele”³⁶ i nieco dalej: „Płynże bspiecznie NAWO, niech twój bieg szczęśliwy | Przez kryształowe Neptun przeprowadzi niwy. | Przepędziłaś nie iedno z Argonauty Morze, | Zna cię y Rzymski Tybrys, znaią w swym pozorze | Nieodmienna y Czeskie, w ktoreś weszła, kraie [...]. W Tobie [tj. w Koronie – a.] się Dignitarstwa Senatorskie rodzą, | Gdy iedni ustępuią, a drudzy nadchodzą. | Tu Biskupie Infuły Senat oświecaią, | Laski zaś Marszałkowskie Krolestwo wspieraią”³⁷. Warto dodać, że literatura panegiryczna obfituje także w aspekty patriotyczne, które były formułowane wprost. W epitafium na cześć Piotra Gembickiego bardzo wyraźnie i kilkukrotnie podkreślono cnotę miłości ojczyzny³⁸. W szkołach jezuickich było to, jak się zdaje, normą.

Nie można przy okazji omawiania spraw politycznych pominąć kwestii mecenatu, który stopniowo zyskiwał na znaczeniu i z czasem zaczął w istotny sposób kształtować

³¹ K. Dmitruk, *Sytuacje komunikacyjne w kulturze literackiej dawnej Polski*, w: *Z dziejów życia literackiego w Polsce XVI i XVII w.*, red. H. Dziechcińska, Wrocław 1980, s. 16.

³² Zob. T. Bieńkowski, *Kształtowanie publiczności literackiej w szkołach w Polsce w XVI i XVII w.*, w: *Publiczność literacka i teatralna w dawnej Polsce*, red. H. Dziechcińska, Warszawa–Łódź 1985, s. 46.

³³ *Occasvs senatorii sideris*, [...], op. cit., f. A4.

³⁴ *Ibidem*, f. B, Bv.

³⁵ *Epithalamium et variae gratulationes, in nuptias [...] Joannis Gostomski [...] et [...] Sophiae Firleiae [...] studiosae iuventutis Collegij Lublinensis Societatis Jesu, Cracoviae 1597*, f. A4.

³⁶ *Anvli nvyptiales generis et virtutum nobili caelatura insigniti insculptis vtriusque sponsi dotibus [...] Samvelis Caroli Dvcis in Korzec Korecki [...] nec non [...] Sophiae de Bnin Koniecpolska [...]*, Cracoviae 1651, f. F2.

³⁷ *Ibidem*, f. F2v.

³⁸ *Occasvs senatorii sideris*. [...], op. cit., f. A3v.

polskie życie polityczne. Literatura panegiryczna w oczywisty sposób koresponduje z tym problemem³⁹ – stała się ona istotnym nośnikiem szlacheckiej wdzięczności wobec patrona lub sposobem zyskania jego przychylności⁴⁰. Ale edukacja jezuicka przygotowywała uczniów do zawłości relacji społecznych także na innych polach poprzez wykonywanie codziennych prac szkolnych. Odpowiednie przykłady można odnaleźć na wszystkich szczeblach edukacji szkolnej – od szkół gramatyki aż po retorykę ćwiczone się w tworzeniu odpowiednich form użytkowych, zwłaszcza listów czy krótkich adresów okolicznościowych, stosując odpowiednie do statusu społecznego zwroty grzecznościowe. W latach 1720–1722 w kolegium poznańskim został spisany zeszyt, w którym wśród ćwiczeń znalazły się formy gratulacyjne z wykorzystaniem motywów herbowych. Za przykład niech posłuży h. Łódzia (łac. Navis), do którego wykonano serię zadań, a wśród nich:

Ktoz mi zgani ze przy Nowo narodzonego Boga rewelacyi Przeswietny WCPana Dom, pro Regia Herbowną Nawę [...] z Przeswietney będzie łodzi, ktora samych tylko Heroas Patriae do szesliwosci terminu zwykła transportować. Mile się w niey Nowo narodzone niemowlę ukołysze, na ktorey Oyczyzney fortuna dobrze a swoiey ofi[ar]owana bezpiecności, nigdy szwankowac nieumiała. Niech ze świętszego wiezie Jazona, oraz nieoszacowane swiata runo, a przy porcie stanąwszy szesliwosci, zasłuzuy, zeby Nową Argo superi super aethera tollant⁴¹.

Ten krótki przykład dobrze oddaje ówczesne realia szkolno-literackie. Zasadniczo celem takich „oracji” nie było przekazanie konkretnego, rzeczowego komunikatu, ale raczej przypomnienie mecenasowi o swojej osobie, o gotowości do ewentualnej współpracy. Oczywiście były też i bardziej użyteczne formy, jak chociażby epitafia:

D.O.M.
Joannes de Bnin Opalinski
Palatinus [...]
Exemplum aevi prioris et sui saeculi ornamentum
In comitiis Lycurgus
In Sententiis Areopagitta
In Templis Numa
Ubiq[ue] vir sui nominis⁴².

³⁹ Por. R. Lolo, *Towarzystwo Jezusowe a magnaci. Fakty i mity*, w: *Honestas et turpitude: magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz et al., Polskie Towarzystwo Historyczne, Białystok 2019, s. 457.

⁴⁰ T. Bienkowski, *Panegiryk a życie literackie w Polsce XVI i XVII wieku*, w: *Z dziejów życia literackiego w Polsce XVI i XVII w.*, red. H. Dziechcińska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydaw. Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1980, s. 184; H. Dziechcińska, *Przedmowa*, w: *Z dziejów życia literackiego w Polsce*, op. cit., s. 5; H. Dziechcińska, *Rola i miejsce gatunku literackiego w procesach odbioru*, w: *Publiczność literacka i teatralna w dawnej Polsce*, red. H. Dziechcińska, Państwowe Wydaw. Naukowe, Warszawa–Łódź 1985, s. 57.

⁴¹ *Subsidium artis oratoriae seu Praecepta rhetorica, 1720–1722*, Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, MS 703,3, f. 96v.

⁴² *Ibidem*, f. 116.

W zeszytach szkolnych zapisywano nie tylko takie proste ćwiczenia. Można w nich odnaleźć także odpisy całych mów, wygłaszanych przez polityków przy różnych okolicznościach, jak np. „*Postulatio Celsissimi Principis Theodori Potocki Episcopi Varmiensis ad Sedem Metropolitanam Gnesnensem dicta ab Illus[trissi]mo Re[ver]endissimo Joanne Lipski Cantore Gnesnensi Canonico Cracoviensi [...]*”, która znalazła się w cytowanym wyżej zeszycie⁴³. Dzięki temu uczniowie mieli możliwość poznać nie tylko klasyczne teorie i wzorce, ale i współczesne przykłady, opatrzone zapewne odpowiednim komentarzem, a może i wnikliwą analizą profesora. Warto przypomnieć, że ówczesnym zwyczajem szlacheckim było posiadanie kopii ważnych oracji politycznych – czasem w ręcznych odpisach, czasem wydawanych nawet drukiem.

Analiza materiału źródłowego nie pozostawia wątpliwości – codzienność szkolna kolegiów jezuickich była ukierunkowana na przygotowanie młodzieży szlacheckiej do działalności politycznej. Trzeba jednak pamiętać, że nie był to jedyny, ani nawet zasadniczy, cel funkcjonowania szkół Towarzystwa Jezusowego. Zrozumienie potrzeb społecznych i dostosowanie do nich systemu szkolnego sprzyjało z pewnością popularności placówek jezuickich i dawało im możliwość szerszej realizacji nadrzędnego postulatu – dążenia do zbawienia dusz bliźnich. To, co zasługuje z pewnością na podkreślenie, to umiejętne łączenie przez jezuitów rozmaitych treści, by jak najlepiej przygotować uczniów do funkcjonowania w ówczesnej kulturze szlacheckiej i do spełniania swoich stanowych zobowiązań. Na koniec trzeba zasignalizować, że bogactwo materiału źródłowego daje nadzieję na dalsze pogłębianie poznania tego szkolnego fenomenu. Szczególnie potrzebne wydaje się, biorąc pod uwagę formalny i erudycyjny charakter ówczesnej praktyki edukacyjnej, łączenie badań historyczno-pedagogicznych z literaturoznawczymi i lingwistycznymi – przede wszystkim w odniesieniu do niedostatecznie wykorzystywanych źródeł rękopiśmiennych i panegirycznych.

Bibliografia

- Annvli nvtiales generis et virtutum nobili caelatura insigniti insculptis vtriusque sponsi dotibus [...]* *Samvelis Caroli Dvcis in Korzec Korecki [...]* *nec non [...]* *Sophiae de Bnin Koniecpolska [...]*, Cracoviae 1651.
- Antitemiusz: Jezuicki dramat szkolny*, red. L. Winniczuk, Dürr-Durski J., tłum. L. Joachimowicz, Warszawa 1957.
- Axer J., *Kultura polska z punktu widzenia mechanizmów recepcji tradycji antycznej. Prolegomena do syntezy*, w: *Humanistyczne modele kultury nowożytnej wobec dziedzictwa starożytnego*, red. M. Prejs, Warszawa 2010, s. 15–81.
- Axer J., *Polski teatr jezuicki jako teatr polityczny*, w: *Jezuici a kultura polska*, red. L. Grzebień i S. Obirek, Kraków 1993, s. 11–22.
- Baczewski S., *Szlachectwo. Studium z dziejów idei w piśmiennictwie polskim. Druga połowa XVI wieku – XVII wiek*, Lublin 2009.

⁴³ Ibidem, f. 109v.

- Bartnicka K., *Ratio atque institutio studiorum SJ czyli Ustawa szkolna Towarzystwa Jezusowego (1599)*, Warszawa 2000.
- Bielski J., *Apolloniusz Chrystusow Rycerz Tragedya Przeswietnym Jasnie Wielkoznego JM. Pana Teodora Hrabi z Iwanowic Kozmińskiego Woiewodzica Kaliskiego na Swarzędzu, Dubinie, Jutrosinie etc. Pana Imieniem Zaszczycona od Prześwietney Krasomowskiej Młodzi Na Publiczney Sali Szkół Poznańskich Societatis JESU Na widok sana Roku 1755. Dnia 8. Lutego Za dozwoleciem Starszych*, Poznań 1755.
- Bieńkowski T., *Kształtowanie publiczności literackiej w szkołach w Polsce w XVI i XVII w.*, w: *Publiczność literacka i teatralna w dawnej Polsce*, red. H. Dziechcińska, Warszawa–Łódź 1985, s. 39–49.
- Bieńkowski T., *Panegiryk a życie literackie w Polsce XVI i XVII wieku*, w: *Z dziejów życia literackiego w Polsce XVI i XVII w.*, red. H. Dziechcińska, Wrocław 1980, s. 183–196.
- Capitulum Copiose loquentis sapiae Avitis Poloniae Nobilitatum Stemmatibus Ceris fumosisque Maiorum illustre imaginibus Oratorum Calamo Ingenioque adumbratum ac Konarsciano in Academo Arhitectante Eloquentiae manu erectum ac reseratum Anno [...], 1679*, rkps 588 I, Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu.
- Choińska-Mika J., *Wartości republikańskie w praktyce. Partycypacja obywatelska w czasach kryzysu (1648–1668)*, w: *Wartości polityczne Rzeczypospolitej Obojga Narodów: struktury aksjologiczne i granice cywilizacyjne*, red. A. Grześkowiak-Krwawicz i J. Axer, Warszawa 2017, *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą. Hermeneutyka Wartości*, t. 3, s. 151–174.
- Dmitruk K., *Sytuacje komunikacyjne w kulturze literackiej dawnej Polski*, w: *Z dziejów życia literackiego w Polsce XVI i XVII w.*, red. H. Dziechcińska, Wrocław 1980.
- Dmitruk K., *Problemy publiczności literackiej w dawnej Polsce*, w: *Publiczność literacka i teatralna w dawnej Polsce*, red. H. Dziechcińska, Warszawa–Łódź 1985, s. 7–38.
- Dziechcińska H., *Przedmowa*, [w:] *Z dziejów życia literackiego w Polsce XVI i XVII wieku: praca zbiorowa*, red. H. Dziechcińska, Wrocław 1980.
- Dziechcińska H., *Rola i miejsce gatunku literackiego w procesach odbioru*, w: *Publiczność literacka i teatralna w dawnej Polsce*, red. H. Dziechcińska, Warszawa–Łódź 1985, s. 52–68.
- Epithalamium et variae gratulationes, in nuptias [...] Joannis Gostomski [...] et [...] Sophiae Firleliae [...] studiosae iuventutis Collegij Lublinensis Societatis Jesu, Cracoviae 1597*.
- Grzebień L., *Pedagogika ignacjańska na tle innych pedagogik zakonnych*, w: *Pedagogika ignacjańska: historia, teoria, praktyka*, red. A. Królikowska, Kraków 2010, s. 107–128.
- Kronika Jezuitów poznańskich (młodsza)*, t. 1, red. L. Grzebień, J. Wiesiołowski, Poznań 2004.
- Grześkowiak R., „*Po różnych królestwach i prowincjach Dusza nabożna szukała kochanka swego*”. *Stratyfikacja staropolskiej recepcji jezuickich druków emblematycznych na przykładzie Pia desideria Hermana Hugona*, w: *Formowanie kultury katolickiej w dobie potrydenckiej: powszechność i narodowość katolicyzmu polskiego*, red. J. Dąbkowska-Kujko, Warszawa 2016, *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą*, t. 6, s. 249–299.
- Hlebinek M., Jankowska J., *Munimenta w szkatule żółwiowej. Archiwalia w świecie rzeczy Krzysztofa Grzymułtowskiego*, „*Archiwa – Kancelarie – Zbiory*” 2017, nr 8 (10), s. 11–66.
- Jabłonowski A.W., *Krzysztofa Grzymułtowskiego wojewody poznańskiego Listy i mowy*, Warszawa 1876.
- Kitowicz J., *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, Warszawa 1985.
- Królikowska A., *Jezuickie seminaria nauczycielskie – pierwsze instytucjonalne formy kształcenia nauczycieli w Polsce*, „*Przegląd Historyczno-Oświatowy*” 2016, nr 3–4, s. 27–39.
- Królikowska A., *Kształcenie nauczycieli dla jezuickich szkół średnich w Polsce od XVI do XVIII wieku*, Kraków 2019.

- Krzywy R., *Panegiryczne obrachunki. Nowe prace o barokowym piśmiennictwie pochwalnym*, „Barok” 2003, t. 10, nr 2, s. 222–235.
- Lewański J., *Studia nad dramatem polskiego Odrodzenia*, Wrocław 1956.
- Lolo R., *Towarzystwo Jezusowe a magnaci. Fakty i mity*, w: *Honestas et turpitudine: magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, M. Kupczewska, K. Łopatecki, i J. Urwanowicz, Białystok 2019, s. 449–461.
- Mieszek M., *Twórczość dramatopisarska Jana Bielskiego SJ (1714–1768)*, Łódź 2020, *Analecta Literackie i Językowe*, t. 12.
- Nowicki M., *Edukacyjne walory publicznych występów poznańskiej młodzieży szkolnej w XVI – XVIII wieku*, „Studia Edukacyjne” 2011, t. 15, s. 183–195.
- Nowicki M., *Retoryka i historia w służbie wychowania w Polsce na podstawie analizy skryptu wykładów retoryki w Kolegium Jezuitów w Poznaniu z 1679 roku*, „Biuletyn Historii Wychowania”, 2013, t. 29, s. 15–27.
- Occasvs senatorii sideris, e luctuoso ab humanis decessu [...] Petri Gembicki, episcopi Cracovien. dvcis Severiae, orbi Polono, Regni ordinibus, orbatae dioecesi, sacro cathedralis collegij senatui, dolentissimae familiae [...], anno semel mortui Pontificis Christi M.DC.LVII, aetatis bono publico impensae LXXII, Ratiboriae, fatis patriae extra patriam immortalus, die, quam inter mortales habuit supremam, pridie Idus Iulij, parentali obsequio Collegij Sendomirien. Soc. Iesv replicatvs.*, Cracoviae 1657.
- Okoń J., *Wychowanie do społeczeństwa w teatrach szkolnych jezuitów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, Kraków 2018, Biblioteka Tradycji 157.
- O'Malley J.W., *Pierwsi jezuici*, tłum. P. Samerek, W. Buś, K.T. Giedroń i S. Obirek, Kraków 1999.
- Pęski W., *Palatium Reginae Libertatis Rempublicam Oratoriam Continens*, b.d., BK 00528, K5, Biblioteka Kórnicka.
- Piechnik L., *Nowe elementy wniesione przez jezuitów do szkolnictwa polskiego w XVI wieku*, „Collectanea Theologica”, 1976, t. 46, nr 1, s. 67–77.
- Piechnik L., *Działalność jezuitów polskich na polu szkolnictwa (1565–1773)*, w: *Jezuici a kultura polska*, red. L. Grzebień i S. Obirek, Kraków 1993, s. 243–259.
- Pietrzyk-Reeves D., *Państwo jako rzecz wspólna (res publica) w renesansowej myśli politycznej*, w: *Wartości polityczne Rzeczypospolitej Obojga Narodów: struktury aksjologiczne i granice cywilizacyjne*, red. A. Grześkowiak-Krwawicz i J. Axer, Warszawa 2017, *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą. Hermeneutyka Wartości*, t. 3, s. 27–51.
- Puchowski K., *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Studium z dziejów edukacji elit*, Gdańsk 2007.
- Szaniecki S., *Podręcznik pedagogiki Stefana Szanieckiego SJ z 1715 roku „Professio circa purorum in virtute, sapientia et politie institutionem”*, tłum. J. Kochanowicz, Kraków 2001.
- Subsidium artis oratoriae seu Praecepta rhetorica, 1720–1722*, MS 703,3, Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu.